

הרב יוסף מרדכי זילבר
יועץ בד"צ ועדת מהדרין
מומחה לחומרי גלם ותהליכי כשרות

עיונים בדין זה וזה גורם

ראשי-פרקים:

- א. מהו זה וזה גורם - הקדמה
- ב. דינו של מעמיד אסור, הפועל עם מערכת יצור מיוחדת
- ג. השלבים בגידולו של עץ
- ד. השלכות לכשרות

במסכת עבודה זרה, דף מח ע"ב איתא, תנן רבי יוסי אומר, נוטעין יחור של ערלה (מכיון שהוא עץ, ואינו פרי אינו אסור באיסור ערלה), ואין נוטעין אגוז של ערלה, מפני שהוא פרי. אמר רב יהודה אמר רב, מודה רבי יוסי, שאם נטע והבריך והרכיב מותר (כלומר מותר בדיעבד). ותניא נמי הכי, מודה רבי יוסי, שאם נטע והבריך והרכיב מותר.

ופירש רש"י, שטעם ההיתר הוא מחמת דין "זה וזה גורם", דהיינו אגוז דערלה וקרקע דהיתר. וז"ל בד"ה שאם נטע. האגוז של ערלה מותר, כי גדל האילן וטוען פירות, הווי להו הנך פירות, בגרמא דאגוז דאיסור, וקרקע דהיתר. וכן כתבו הרמב"ן והמאירי, וכן נפסק בטור ושו"ע יורה דעה סימן רצ"ד סעיף יב. אמנם לתוס' ועוד ראשונים, מהלך אחר בסוגיא.

עכ"פ נפסקה ההלכה, שזה וזה גורם מותר בדיעבד, וכן כתבו שם הש"ך והט"ז.

נשאלת השאלה: האם שימוש במעמיד אסור, שאינו פועל אלא בשיתוף עם מערכת יצור מיוחדת, נחשב לזה וזה גורם?

א. מהו זה וזה גורם - הקדמה

הדין הוא שאם נפלה חתיכת איסור למאכל, ואין שישים כנגדה, המאכל נאסר מדין טעם כעיקר. אם יש שישים כנגדה - המאכל מותר מדין "ביטול". אמנם "דבר המעמיד", כלומר דבר הפועל פעולה מהותית במאכל, אף באלף אינו בטל. כל זה כשיש בכוחו לבד "להעמיד", דהיינו ליצור את הפעולה המבוקשת. אבל אם אין בכוחו להעמיד, והוא נזקק ל"עזרה" מצד גורם נוסף, כגון שאור איסור של תרומה טמאה המחמיץ ומתפיה את הבצק - אם לשאור האיסור אין כח להעמיד לבדו את הבצק, והוא נזקק לתוספת של שאור היתר, כדי להתפיה את הבצק, יש כאן שני מפעילים להחמצת והתפחת הבצק, וזה נחשב לזה וזה גורם, ומותר בדיעבד. הוא הדין נמי בהעמדת גבינה באמצעות קיבה, אם אין כח בקיבה להעמיד את הגבינה, אלא בתוספת מעמיד היתר - הגבינה

מותרת. ועיין בסוף סימן פ"ז ב"ור"ד, איך עשו בעבר גבינה לכתחילה.

ב. דינו של מעמיד אסור

עכשיו נדון בסוגיה שלה מוקדש מאמרנו: האם שימוש במעמיד אסור, שאינו פועל אלא בשיתוף עם מערכת יצור מיוחדת, נחשב לזה וזה גורם? האם מעמיד אסור, שאינו יכול להעמיד את המאכל, אלא כשיש לו מערכת כלים נלווית, שבלעדיה המוצר לא ייוצר, נחשב לזוז"ג, כי יש כאן שני גורמים - המעמיד, דהיינו השאור או האנזים או תרבית החיידקים. ומצד שני חייבים גם מערכת "חכמה", כמו ריאקטורים, מערבלים מיוחדים וכדומה, שבלעדיהם המוצר לא יתהווה. הכוונה איננה לסיר או לקערה, שאין להם חשיבות, והם משמשים רק ככלי קיבול, ואינם תורמים משמעותית ליצור המוצר, מה גם שאין הבדל באיזה סוג כלי ישתמשו, אלא לריאקטור וכדומה, שבלעדיו המוצר לא ייוצר - האם זה נחשב כ"גורם" היתר נוסף, וחל על זה דין זה וזה גורם, או שרק אם מדובר בשני חומרי גלם ה"מעמידים", יש בהם דין זוז"ג.

ונלענ"ד להביא ראייה משני מקורות:

א. בסוגיה במסכת עבודה זרה (שם) לגבי תנור ישן שהסיקו בקליפי ערלה ואפו בו את הפת, מותר מטעם זה וזה גורם. גורם האיסור הוא ברור - קליפי הערלה או עצי הע"ז, וגורם היתר הוא התנור. ובזה יש לדון, כי אם הכוונה לחום המופק מדפנות התנור, זה תימא, כי בפשטות לא מדובר בתנור שהיה חם כבר, כי הלשון הסיקוהו משמע תחילת ההיסק, ואם כן מהיכן הגיע החום לדפנות, הלא מעצי האיסור, והחום המוקרן מהם הוא מגורמי האיסור, ומה זוז"ג יש כאן. וכמובן, שלא נכון לומר שהחום שנכנס לדפנות, בטל ממנו האיסור. ועל כרחך לא לזה הכוונה ב'תנור'.

ונקדים, שלפי מה שמשמע בגמרא, היו כמה צורות להכנת פת. היתה "החררה", צורה ירודה של אפיה, שנאפתה ישירות על הגחלים. היתה אפיה באילפס או במחבת, שזו אפיה יותר מעולה, והיתה אפיה בתנור, שזו הפיקה לחם איכותי - הקרמה של הלחם משני הצדדים, ואפיה מלאה של תוך הלחם. דיני התנור במסכת כלים, תופסים מקום נכבד במסכת, ושם מתואר המבנה המשוכלל של התנור. התנור שימש כ"בית אפיה" לפת ולמיני המאפה, ולולי התנור, הלחם לא היה יוצא מוקרם ואפוי כדבעי למיעבד. לכן נחשב התנור ל"גורם" נוסף מלבד העצים, כנלע"ד. חזינן מזה, שגם כלי נחשב כגורם, ולא רק חומר גלם.

ב. הגמרא במסכת ע"ז שהבאנו בראש המאמר, שאגוז ערלה ואדמה, נחשבים לזוז"ג, ומותר בדיעבד.

ג. השלבים בגידולו של עץ

נתחיל בתיאור התפתחות העץ, מהגורם הראשוני שהוא האגוז. כידוע היום - ואין זה סותר את דברי חז"ל - בתא אחד ויחיד בתוככי האגוז, אצור כל המידע להתפתחות העץ. כלומר העץ מתחיל להתפתח ולגדול, ולאט לאט נבנים השרשים, הגזע, הענפים, העלים, הפרחים, הפירות וכו'. לכל עץ היחודיות שלו, ולא יגדל עץ תפוזים מעץ אגוז. הכל בא מתא אחד בגודל מיקרוסקופי, שניתן לראותו רק במיקרוסקופ משוכלל מאוד. אמנם לא שותלים תא בודד, אלא אגוז שלם, שממנו מתפתח בדרך כלל תא אחד. התא הוא מבנה משוכלל מאוד, כמו כל התאים, בחי ובצומח, שברא הקב"ה בעולמו. לא כאן המקום לתיאור התפקוד של התא, אבל נציין תכונה אחת, שחשובה להבנת העניין, איך מתא זעיר, נבנה עץ ענק נושא פירות. התכונה הזו נקראת "שיכפול", דהיינו כל תא

בונה תא תאום בצמוד אליו, שאליו הוא "מעביר" את כל המידע שאצור אצלו במערכת הפיקוד (הדנ"א), ובהגיע הזמן, התא מתחלק, ונוצרים שני תאים, וכן הלאה והלאה. כל תא מתחלק ויוצר עוד תאים, עד שנוצר העץ בשלמותו. אולם יש להבין שבתא הראשוני יש חומר גלם רק לתא אחד, ובשביל לבנות את התא השני, יש כבר צורך באיסוף חומרי גלם מהסביבה.

איזה חומרים צריך הצמח?

נמנה בקצרה את החומרים העיקריים: העץ, כלומר הגזע והענפים, בנוי בעיקר מצלולוזה, שהוא חומר שמורכב משרשרות עמילן, הבנויות משרשרות גלוקוזה, שהיא סוג של סוכר. באדמה אין סוכר, שהיא תרכובת פחמימנית משולבת עם חמצן ומימן. הבורא יתברך שמו ברא מקור אחר לאספקת סוכרים לצמחים, והמקור הזה הוא האויר שמסביבנו.

הרכב האויר כ-78% חנקן כ-21% חמצן, 0.03% פחמן דו חמצני CO_2 והשאר גזים אחרים. בעלי חיים נושמים חמצן, ואילו צמחים נושמים פחמן דו חמצני. השמש בהקרנה קרניים על הצמחים, הופכת את ה- CO_2 שבאויר, בסיוע מים וזרו בשם כלורופיל הנמצא בעלים ירוקים, לגלוקוזה, שהוא החומר ההתחלתי לתהליך בניית העץ. מלבד זאת זקוק הצמח למים, וזרחה, חנקן לבניית החלבונים, ועוד מינרלים. הקושי העיקרי לצמח הוא השגת החנקן. חומרים אלו בונים את גוף הצמח, והם נמצאים בקרקע, ובלעדיהם לא יגדל הצמח. המבנה הנקבובי ועוד תכונות נוספות, כמו הנימיות, אגירת מים בקרקע לזמני יובש, הופכות את הקרקע למשהו הכרחי, ה"גורם" לצמח לגדול ולהצמיח פירות. למרות שהקרקע והחול אינם משתתפים בבניית חומרי הצמח (החול הוא תרכובת של צורן וחמצן, שכמעט לא משמשים בבניית הצמח), בכל זאת הם תורמים תרומה מכרעת לגידול. כאמור גם בהבאת החומרים לצמח, וגם בעצם החזקת העץ במקום ע"י השורשים, הנותנים לעץ מקום לבית גידול.

לסיכום: העץ נוצר ממוח ומגוף. המוח הוא המידע הרב האגור בתא הראשוני, והגוף נוצר מחומרי גלם שונים, שזו שמביאה אותם לעץ, היא בעיקר הקרקע, שגם משמשת כבית לעצים ולצמחים, ולפי הסברו של רש"י ושאר ראשונים שם בסוגיא, וכן לפי פסק השו"ע, חל על זה היתר של זוז"ג על כן נראה לענ"ד, שאפשר להוכיח משתי הלכות אלו, שכל כעין זה, דהיינו גורם "איסור" הנזקק למערכת "חכמה", הגורמת לו לפעול ולהפעיל את המוצר, מותר משום זה וזה גורם.

ד. השלכות לכשרות

בעולמנו המתועש והמתוחכם, מתחדשים כל יום חומרים חדשים, וחומרים ישנים משנים את פניהם ואת אופן ייצורם. אם בעבר היו הרבה חומרי גלם שהיו מוגדרים "חומר חופשי", כלומר ניתן לרכשו ללא השגחה, היום עם התקדמות הטכנולוגיה, צריך כל דבר בדיקה, אם לא מוסיפים לו זרזים או מפעילים (סטרטרים) אסורים. אם נתגלה "בדיעבד", שבחומר מסוים עורב למשל אנזים לא כשר - נבדוק אם השינוי מצריך ציוד מיוחד, ואז על סמך מה שכתבנו לעיל, נוכל להתיר את המוצר, אף שלכתחילה לא נוכל להתיר, כי "אין עושים זוז"ג לכתחילה", אבל בדיעבד יהיה מותר ועוד נפק"מ תהיה לכאורה, אם יש למוצר מסוים גורם בשרי כשר, ויש לו גם גורם פרווה. במצב כזה פשוט שאין איסור לעשות זה וזה גורם, כי אין לו שום כוונה לבטל איסור. המציאות שנוצרה היא, שאין מעמיד בשרי יחיד, ואם כן לכאורה יהיה מותר לאכול את המאכל עם חלב, מדין זוז"ג. יש לכך השלכות גם לנושא "הבשר המתורבת". סוגיה זו לפתחם של הרבנים הגאונים שליט"א.

אתיקה בכשרות

הרב אהרון וולקן, מרכז בד"צ ועדת מהדרין:

שו"ת בנושאי אתיקה בכשרות

עם הגאון רבי יצחק זילברשטיין, גאב"ד רמת אלחנן 126

הרב יצחק זילברשטיין, גאב"ד רמת אלחנן:

אחריותו של משגיח 127

הרב זאב וייטמן, רב תנוכה:

כשולי תשובתו של הגאון רבי יצחק זילברשטיין 130

הרב מיכה הלוי, הרב הראשי פתח תקוה:

משגיח הנוטל שכרו מן המושגח – כשרות השגחתו

נספח: נגיעה ונאמנות בעדות 132

הרב זאב וייטמן, רב תנוכה:

משגיח מושגח - הלכה ומעשה 142